

PAMIĘĆ KATYNIA

DZIAŁANIA OPOZYCJI

W kwietniu i maju 1940 r., na mocy decyzji Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej (bolszewików) z 5 marca tego roku, NKWD wymordowało ok. 22 tys. polskich jeńców przetrzymywanych w obozach specjalnych (Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków) oraz w więzieniach położonych na zagarniętych przez Związek Sowiecki, po agresji 17 września 1939 r., wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Wśród zabitych większość stanowili oficerowie Wojska Polskiego oraz policjanci i funkcjonariusze innych służb mundurowych. Jeńców Kozielska rozstrzelano w Lesie Katyńskim, w którym też ukryto ich ciała; jeńców Starobielska zastrzelono w Charkowie i tam pochowano; jeńców Ostaszkowa zabito w Twerze, ciała ukryto w Miednoje. Charakter Zbrodni Katyńskiej – skala represji i zbiorowy profil ofiar, motywy podjęcia decyzji i sposób jej przeprowadzenia – kwalifikuje ją jako zbrodnię ludobójstwa.

Kłamstwo katyńskie komunistów sowieckich i polskich

W kwietniu 1943 r. Niemcy ogłosili odkrycie w Lesie Katyńskim mogił z ciałami oficerów zamordowanych przez bolszewików, a Katyń stał się symbolem całej zbrodni. W reakcji na tę rewelację rząd ZSRR ogłosił, że zbrodnia na oficerach została popełniona przez Niemców w 1941 r. i podtrzymywał to tzw. kłamstwo katyńskie do 1990 r. Fałszywa „wersja wydarzeń” została przyjęta przez polskich komunistów już w 1943 r.; w peerelu obowiązywała do 1989 r. W latach pięćdziesiątych propagowano ją wprost (np. rozpętując w 1952 r., w reakcji na działania tzw. komisji katyńskiej Izby Reprezentantów USA, kampanię kłamstwa). Po 1956 r. komunistyczne władze preferowały milczenie na temat Katynia (tzw. biała plama), otwarte kłamstwo było jednak nadal powtarzane w niskonakładowych publikacjach i wewnętrznych biuletynach. Zapis cenzury z 1975 r. stanowił „Nie wolno dopuszczać jakichkolwiek prób obarczania ZSRR odpowiedzialnością za śmierć polskich oficerów w lasach katyńskich”, a kolejne zapisy kompleksowo blokowały przekazywanie prawdy na temat zbrodni.

Działania zorganizowanej opozycji i anonimowych bohaterów

Opozycja w latach 1976–1989 prowadziła intensywną walkę przeciwko kłamstwu katyńskiemu i działała na rzecz upamiętnienia ofiar sowieckiej zbrodni, koncentrując się na łamaniu komunistycznego monopolu informacyjnego. Kontekst zorganizowanych działań opozycji w tym okresie tworzył wysiłek wielu anonimowych dziś osób: świadków historii, nauczycieli oraz tych wszystkich, którzy w swoim otoczeniu przekazywali prawdziwe informacje na temat Katynia.

Walka słowem

Podstawową metodą działania opozycji było poruszanie sprawy katyńskiej w wydawnictwach podziemnych. W 1977 r. w Warszawie ukazała się sygnowana przez Społeczny Instytut Pamięci Narodowej im. Józefa Piłsudskiego broszura *Katyń* (podpisana pierwszym i ostatnim nazwiskiem z listy katyńskiej: Jan Abramski, Ryszard Żywiecki), wznawiana następnie w różnych wariantach do końca lat osiemdziesiątych kilkadziesiąt razy, m.in. przez związane z KPN

„Wydawnictwo Polskie”¹. W tym samym roku, w wydawanym przez środowisko niepodległościowo-narodowe miesięczniku „Głos”, ukazał się tekst autorstwa Jerzego Łojka poświęcony dziejom sprawy katyńskiej². Wiosną 1979 r. w Krakowie ukazał się pierwszy numer „Biuletynu Katyńskiego”, a w marcu 1980 r. katyński „dodatek specjalny” podziemnego „Biuletynu Dolnośląskiego”. W 1979 r. wydawnictwo „Nowa” opublikowało emigracyjne opracowanie *Zbrodnia Katyńska w dokumentach z przedmową Władysława Andersa*, a w drugiej połowie 1980 r. wydawnictwo „Głos” pracę *Dzieje sprawy Katynia* Łojka (pod pseudonimem Leopold Jerzewski), której do 1988 r. ukazało się kilkanaście edycji³. Równocześnie kolportowano przedstawiające rzeczywistych sprawców zbrodni wydawnictwa emigracyjne, w tym szczególnie *Zbrodnię Katyńską w dokumentach...* (Londyn 1948, 1950, 1962, 1973, 1975, 1982 r.).

„Katyńskie” organizacje opozycji

O znaczeniu sprawy katyńskiej w działaniach opozycji świadczyło utworzenie specjalnych struktur, stawiających sobie za cel upamiętnianie Katynia.

Osoby związane z kręgami niepodległościowymi, kombatanckimi (AK) i katolickimi (KUL) już w 1974 r. zawiązały pod egidą ks. Wacława Karłowicza „krąg pamięci narodowej”, stawiający sobie za cel m.in. przypominanie prawdy o Katyniu. W pracach „kręgu” wzięli udział działacze z Warszawy, Lublina, Siedlec i Wrocławia, jego działalność polegała m.in. na urządzeniu obchodów rocznicowych oraz prelekcji historycznych, np. w warszawskich kościołach św. Anny i Świętego Krzyża oraz w domach prywatnych⁴. Z inicjatywy tego środowiska, 13 kwietnia 1979 r. w sali parafialnej kościoła św. Wacława na warszawskiej Pradze, ukonstytuował się – pod przewodnictwem Stefana Melaka – Komitet Katyński, który prowadził następnie na terenie stolicy większość związanych z Katyniem działań opozycji. Do końca lat osiemdziesiątych szerzył on wiedzę na temat zbrodni, m.in. przez organizowanie 13 kwietnia każdego roku (czyli w rocznicę ujawnienia prawdy o zbrodni) obchodów rocznicowych na Powązkach i Mszy „katyńskich” w kościele Świętego Krzyża oraz propagując te wydarzenia i wiedzę o zbrodni za pomocą afiszy, rozlepianych głównie na kościołach⁵.

¹ Zob. *Archiwum Opozycji, Zbiory Ośrodka Karta*, t. 1, Warszawa 2006, s. 284–285, poz. 1549–1580 i 1582 (wyd. 1 poz. 1550). Traktowana jak własność całej opozycji broszura, wydawana była w różnych formach, m.in. w dwóch częściach, z podtytułami (np. datą 1940, sygnowana Lida A., Wilno Z., zredagowana przez krąg osób związanych z ks. Wacławem Karłowiczem i Stefanem Melakiem) i uzupełnieniami. Kilka jej wydań było sygnowanych łącznie przez Społeczny IPN im. J. Piłsudskiego i „Wydawnictwo Polskie” (KPN), co wskazuje na nurt opozycji niepodległościowej jako inicjatora edycji i głównego propagatora broszury *Katyni*. W 1985 r. ukazała się w Bydgoszczy za sprawą jezuitów i m.in. ks. Wacława Karłowicza oraz Stefana Melaka szersza praca *Katyni. Synteza* (wraz z dodatkami o Kuklińskim i Świątlu) dedykowana „do przemyśleń członków PZPR”, w której kolportaż zaangażowany był m.in. Stefan Pastuszewski z Bydgoszczy. Autorstwo jednego z wariantów broszury przypisywane jest Ryszardowi Zielińskiemu.

² A. Macierewicz, *Przed wszystkim niepodległość. Pamięci Jerzego Łojka*, [w:] *Jerzy Łojek niepokorny historyk dylematów niepodległości*, Warszawa 2006, s. 257.

³ *Archiwum Opozycji, op.cit.*, t. 1, s. 278–279, poz. 1396 (wyd. 1) – 1403, 1414 i 1416 oraz s. 312–313, poz. 2305–2308. W niektórych edycjach pojawiała się w pseudonimie forma nazwiska „Jeżewski”.

⁴ K. Boruń, *Stefan Melak*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny. 1956–1989*, t. 3, red. J. Skórzyński, Warszawa 2006, s. 182. *Relacja Stefana Melaka dla autora*, Warszawa 14 I 2009 r.

⁵ *Relacja Stefana Melaka dla autora*, Warszawa 14 I 2009 r.

W 1978 r. w Krakowie Adam Macedoński nadał wcześniejszym działaniom mającym na celu upamiętnienie prawdy o Katyniu zorganizowaną formę podziemnego stowarzyszenia, które 4 kwietnia 1979 r. przyjęło nazwę Instytut Katyński w Polsce. Instytut prowadził, m.in. na terenie Krakowa i Nowej Huty, różnorodną aktywność, w tym zwłaszcza wydawniczą (np. edycja 28 numerów „Biuletynu Katyńskiego” w latach 1979–1981)⁶. Działalność IK, podobnie jak KK, oraz ich twórców, zasygnalizowana jedynie w tym artykule, zasługuje na szeroki opis w polskiej historiografii.

W czterdziestą rocznicę Katynia...

Komitet Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu Polskiego wystosował 13 lutego 1980 r., podpisany przez Mariana Piłkę, Edwarda Staniewskiego i Wojciecha Ziemińskiego, apel wzywający do bojkotu letnich igrzysk w Moskwie, „stolicy kraju, gdzie przed 40 laty dokonano zbrodni ludobójstwa”, domagając się „ujawnienia przez rząd Związku Radzieckiego sprawców i okoliczności zbrodni katyńskiej oraz wskazania wszystkich mogił pomordowanych w ZSRR obywateli polskich”, który wyemitowało Radio Wolna Europa⁷.

Na Rynku Głównym w Krakowie 21 marca 1980 r. miało miejsce tragiczne (cały czas czekające na pełne wyjaśnienie i opis) wydarzenie — Walenty Badylak, siedemdziesięciosześcioletni weteran AK, dokonał samospalenia, tym dramatycznym aktem protestując m.in., jak uważała opozycja, przeciwko „zatajaniu przez władze zbrodni katyńskiej”⁸.

W kwietniu 1980 r. z okazji czterdziestej rocznicy zbrodni, KSS KOR wydał oświadczenie na temat Katynia (publikowane w Biuletynie Informacyjnym KSS KOR), podobne oświadczenia wydało ROPCiO i KPN; w tym samym czasie działacze niepodległościowi z inicjatywy Ziemińskiego skierowali do ONZ list z żądaniem wyjaśnienia sprawy katyńskiej. Wiosną i latem opozycja przeprowadziła szereg inicjatyw katyńskich, w kilku miastach Konfederacja Polski Niepodległej, której członkiem od 1979 r. był Melak, zorganizowała uroczystości rocznicowe⁹. Ulotki „katyńskie” rozprowadzały osoby współpracujące z KSS KOR, ROPCiO, SKS, KK, IK i sympatyzujące z opozycją. Przykładowo w Warszawie młodzi opozycjoniści rozlepiali ulotki metodą „na klej ze słoika nałożony na szybę w tramwaju”¹⁰, w Gdańsku 3 maja odbyła się demonstracja, podczas której odczytano oświadczenie „katyńskie”, a w Rzeszowie 1 lipca rozrzucono ulotki KPN skierowane przeciw olimpiadzie w Moskwie, sowieckiej inwazji na Afganistan i przypominające o Katyniu¹¹.

Szeroko zakrojone, niezależne od władz obchody czterdziestej rocznicy Katynia (jedynie, gdyż oficjalnie w PRL samo posługiwanie się datą 1940 r. uznawano za oszczerce wobec ZSRS) silnie zaniepokoiły rządzących¹², powodując wzmożone działania aparatu bezpieczeństwa. Liczne świadectwa wymierzonej przeciw obchodom katyńskim kontrakcji komunistów zachowały się w archiwach MSW (przechowywanych obecnie w IPN); odbijają one – w krzy-

⁶ Zob. J. Ridan, *Adam Macedoński*, [w:] *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny...*, s. 215–216.

⁷ Archiwum IPN BU 0236/231, *Moskwa 80*. Por. G. Majchrzak, *Za Katyń i Afganistan*, „Rzeczpospolita” z 7 VIII 2008, nr 184, s. A13.

⁸ *Aktualności życia publicznego, Tragiczny Protest. Uszanujmy tę śmierć*, „Biuletyn Informacyjny KSS KOR” kwiecień 1980, nr 2 (37).

⁹ „Neue Zürcher Zeitung” z 17 IV 1980, [za:] F. Kadell, *Kłamstwo katyńskie*, Wrocław 2008, s. 206.

¹⁰ *Relacja Stanisława Plewaki dla autora*, Warszawa 26 XII 2008 r.

¹¹ AIPN BU 0236/231. Por. G. Majchrzak, *op.cit.*, s. A13.

¹² Działania propagujące kłamstwo katyńskie podjęto w pierwszej połowie 1980 r. w stosunku do kadry (L)WP. Materiał szkoleniowy GZP WP z 1980 r. w zbiorach autora.

wym zwierciadle, ale szeroko i z dużym bogactwem szczegółów – wysiłki wielu działaczy opozycji, księży i działaczy emigracyjnych, mające na celu przypomnienie Polakom i światu o sowieckiej zbrodni sprzed czterech dekad. Służba Bezpieczeństwa MSW śledziła, a także próbowała rozbijać działania opozycji (często skoncentrowane wokół parafii), czego ślady zachowały się w jednostkach archiwalnych: „Obchody XL rocznicy Katynia. Akcje podejmowane przez opozycję w kraju i obchody. Informacje dzienne i kroniki wydarzeń, 1980 r.” oraz „Nabożeństwa i wystąpienia kleru w XL rocznicę Katynia, 1980 r.”¹³ W stosunku do aktywności skoncentrowanej poza granicami kraju SB prowadziła monitoring, którego wyniki zgromadziła w teczce „Obchody XL Katynia. Doniesienia Serwisu Nasłuchu Polskiego Radia, artykuły z polskich gazet wydawanych za granicą, 1980 r.”, dając niezamierzone świadectwo aktywności polskiej emigracji politycznej w sprawie Katynia w 1980 r.¹⁴

Rewolucja „Solidarności” – od sierpnia 1980 do grudnia 1981 r.

Zapoczątkowane strajkami w sierpniu 1980 r. i powstaniem „Solidarności”, kilkunastomiesięczne osłabienie komunistycznego monopolu władzy i informacji dało opozycji okazję do szerzenia wiedzy o Katyniu. Jednak – w przeciwieństwie do mniej newralgicznych z punktu widzenia władzy wydarzeń, takich jak np. powstania narodowe w XIX w., odzyskanie niepodległości w 1918 r. i *de facto* „zdjęte z indeksu” w Porozumieniach Sierpniowych „polskie miesiące” z lat 1956, 1968, 1970, 1976 – sprawa katyńska należała (obok wojny 1920 r. i daty 17 września 1939 r.) do obszarów, w których partia i rząd nie poczyniły koncesji, traktując jej wywoływanie jako „godzenie w ustrój i sojusz z ZSRR” oraz stosując rygory niezmiennie obowiązującej cenzury do blokowania szerzenia informacji na jej temat. W tej sytuacji podnoszenie sprawy Katynia za każdym razem miało charakter wkraczania w „strefę zastrzeżoną” władzy i wiązało się z groźbą represji.

Statutowe organy NSZZ „Solidarność” przez cały okres działalności w latach 1980–1981 zachowały ostrożność w podejmowaniu sprawy katyńskiej, wypowiadając się na ten temat wyjątkowo i powściągliwie, np. Walne Zgromadzenie Delegatów Regionu „Mazowsze” podjęło w 1981 r. uchwałę wspierającą wzniesienie pomnika katyńskiego na cmentarzu Powązkowskim, ale w jej tekście nie wyeksponowano zagadnienia odpowiedzialności za mord i podkreślono, że wyłącznym celem jest upamiętnienie ofiar, tak by w przyszłości obelisk nie był „pomnikiem nienawiści czy też szowinizmu, ale stanowić będzie wyraz zbiorowej pamięci o pomordowanych”¹⁵.

W ramach Ośrodka Badań Społecznych przy NSZZ „Solidarność” Regionu Mazowsze – związkowego instytutu naukowego działającego na podstawie punktu 6 porozumienia gdańskiego oraz punktu 2 i 3 rozdz. VII Statutu NSZZ „Solidarność”¹⁶, działała od wiosny 1981 r. kierowana przez Łojka Pracownia Historii Współczesnej, która wśród czterdziestu tematów badawczych umieściła w punkcie 7 „Sprawę Katynia i zerwania stosunków między ZSRR a rządem RP na emigracji 1943–1945”¹⁷. Prace koncentrujące się na przygotowaniu

¹³ AIPN BU 0713/270; AIPN BU 0296/62, t. 4.

¹⁴ AIPN BU 0296/62, t. 5.

¹⁵ DZS, VII 8. Por. M. Meller, *Rola myślenia o historii w ruchu „Solidarności” 1980–1981*, [w:] *Solidarność w ruchu 1980–1981*, red. M. Kula, Warszawa 2000, s. 236. Odesłania do DZS za M. Mellerem.

¹⁶ *Jerzy Łojek niepokorny historyk ...*, s. 241.

¹⁷ *Tematy badań nad historią Polski 1939–1981*, OBS 28 V 1981, NSZZ „Solidarność” Region Mazowsze, [w:] *Jerzy Łojek niepokorny historyk ...*, s. 244.

podręcznika historii najnowszej dla liceów, którego ewentualne ukazanie się na rynku księgarskim i wejście do użytku szkolnego oznaczałoby *de facto* upadek kłamstwa katyńskiego, zostały przerwane wprowadzeniem stanu wojennego¹⁸. W przygotowywanym przez grono osób szersze niż zespół Pracowni Historii Najnowszej OBS kalendarzu „Solidarności” na rok 1983, wśród czterdziestu wyszczególnionych tematów, obejmujących dzieje nowożytny i najnowszy Polski, nie znalazła się sprawa Katynia, ale nie było to równoznaczne z rezygnacją z poruszenia jej w tekście¹⁹.

W Gdańsku podczas I Krajowego Zjazdu Delegatów „Solidarności” w 1981 r., przy akceptacji władz NSZZ „S”, kolportowano wydane w proteście przeciw kradzieży pomnika katyńskiego z Powązek oświadczenie na temat Katynia, podpisane przez Komitet Katyński i ROPCiO. Przedrukowały je związkowe gazety: szczecińska „Jedność” i „Solidarność Jastrzębska”. Zorganizowano także konferencję poświęconą Katyniowi z udziałem Melaka, co odnotowano w biuletynie zjazdowym²⁰.

Ogólnopolski, wychodzący w półmilionowym nakładzie, oficjalny organ Związku „Tygodnik Solidarność” nie poruszał tematu Katynia, co było wymuszone cenzurą, ale wynikało również ze stosowania się do obowiązującej w głównym nurcie ruchu „Solidarności” niepisanej zasady „samoograniczenia”. Sprawę Katynia incydentalnie poruszały niskonakładowe, wydawane *de facto* poza cenzurą, gazety NSZZ „Solidarność”, powstrzymując się jednak z reguły od stawiania kropki nad „i” przy określaniu sprawców mordu, w niektórych wypadkach umieszczając naprowadzającą czytelników „na prawdę” datę np. „zamordowani w kwietniu 1940 r.”, co stanowiło i tak wielkie wyzwanie dla władz²¹. Bardziej bezkompromisowo kwestia Katynia była stawiana w czasopiśmie innych, autonomicznych wobec władz organizacji, m.in. Niezależnego Zrzeszenia Studentów (np. w numerze katyńskim pisma NZS UMK „Immunitet”)²².

W okresie szesnastu miesięcy tzw. karnawału „Solidarności” (wrzesień 1980 – grudzień 1981) ukazało się wiele wydawanych wcześniej w podziemiu lub na emigracji książek dotyczących Katynia (m.in. wspomnienia Józefa Czapskiego i Stanisława Swianiewicza). W Jeleniej Górze wydano fragmenty obszernego wydawnictwa komisji „katyńskiej” Kongresu USA z 1952 r. Przewodniczący KZ „Solidarność” w drukarni im. Rewolucji Październikowej w Warszawie, pracujący tam jako maszynista typograficzny, Jerzy Mamontowicz, wydrukował 1600 egzemplarzy znanej broszury *Dzieje Sprawy Katynia*, za co 22 grudnia 1981 r. wszczęto przeciw niemu postępowanie karne, stawiając zarzut zagarnięcia 2300 arkuszy papieru wartości 2 tys. zł²³.

Okres legalnej działalności „Solidarności” opozycja wykorzystała na akcje katyńskie poza Warszawą, Krakowem i Gdańskiem – w mniejszych ośrodkach, gdzie podejmowanie

¹⁸ *Zapiski Jerzego Łojka z posiedzeń seminaryjnych Grupy Badań Historycznych*, od piątku 10 kwietnia 1981 r. do piątku 11 grudnia 1981 r., [w:] *Jerzy Łojek niepokorny historyk ...*, s. 248–252. Dorobek pracowni znalazł odzwierciedlenie m.in. w „Kalendarzu Historycznym” opracowanym przez Łojka już w 1983 r. i uzupełnianym przez niego do śmierci w 1986 r.

¹⁹ *Kalendarz „Solidarności” 1983 r. Tematy do części historycznej*, [w:] *Jerzy Łojek niepokorny historyk...*, s. 247–248.

²⁰ Katarzyna Boruń, *op.cit.*, s. 183.

²¹ DZS VII8, Marcin Meller, *op.cit.*, s. 238.

²² Golon M., *Katyni w PRL* [publikowany na stronie internetowej: www.Historicus.pl]

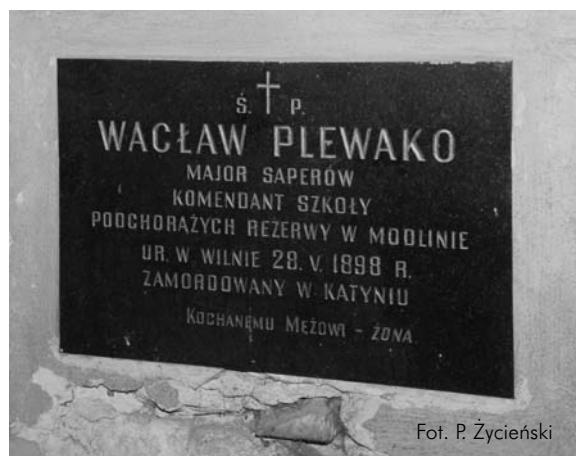
²³ Adnotacja o wszczęciu postępowania karnego i przedstawieniu zarzutu Jerzemu Mamontowiczowi, lat 45, Warszawa, 22 XII 1981, [w:] *Wykaz wszczętych postępowań karnych i śledztw*, AIPN, 185u/31, s. 7.

sprawy katyńskiej władze konsekwentnie traktowały jako podlegające ściganiu przestępstwo. Na cmentarzu komunalnym w Białej Podlaskiej 1 listopada 1980 r. działacze KPN rozrzučili ulotki z rysunkiem krzyża katolickiego i napisami „40 lat – Katyń”, „1940” oraz „14500 pomordowanych”, o czym z białkopodlaskiego KW PZPR doniesiono do KC²⁴. W Zakładach Przemysłu Metalowego im. Hipolita Cegielskiego w Poznaniu, 9 czerwca 1981 r., w budynku Ośrodka Badawczo-Rozwojowego, w gablocie zakładowej „Solidarności” z inicjatywy przewodniczącego Komitetu Fabrycznego „Solidarności”, Jerzego Jankowskiego, zawisły trzy plansze ze zdjęciami z ekshumacji pomordowanych w Katyniu (zaczepniętymi z niemieckich „Amtliches Materials” z 1943 r.). We wrześniu tr. podobne zdjęcia wywieszono w gablocie Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” na stacji PKP Poznań Główny. W Gnieźnie w październiku 1981 r. przewodniczący KZ NSZZ „Solidarność” Gnieźnieńskich Zakładów Garbarskich, Marian Kasprzyk, kolportował wśród pracowników broszurę *Katyń* (Jan Abramowski i Ryszard Żywiecki)²⁵. Sprawy z Wielkopolski stały się przedmiotem rozpracowania operacyjnego i czynności śledczo-dochodzeniowych Wydziału Śledczego Komendy Wojewódzkiej MO i Prokuratury Wojewódzkiej w Poznaniu²⁶.

Pomnik w Dolince Katyńskiej na Powązkach i inne memoracje

W latach siedemdziesiątych na terenach przykościelnych upamiętniano ofiary zbrodni memoracjami, ale z reguły bez uwzględniania w napisach danych (w tym daty 1940 r.) pozwalających jednoznacznie zidentyfikować rzeczywistych sprawców mordu. Przykładowo na podwórzu kościoła św. Antoniego Padewskiego przy ul. Senatorskiej w Warszawie wdowa po majorze Waławie Plewako umieściła tablicę ku pamięci zamordowanego (w Charkowie) męża, podając jako miejsce śmierci Katyń, jednak bez daty zgonu, co było spowodowane obawami gospodarza parafii przed represjami ze strony władz²⁷. Już w latach siedemdziesiątych w gdańskiej Bazylice Mariackiej powstała „kaplica katyńska”, w której w czerwcu 1978 r. środowisko młodzieżowe ROPCiO zorganizowało modlitwy w intencji uwieczonych działaczy WZZ²⁸.

Równocześnie w latach siedemdziesiątych w symbolicznych miejscach, m.in. na cmentarzach, odwiedzający upamiętniali ofiary Katynia, składając kwiaty i zapalając znicze. Od 1974 r. w tzw. Dolince Katyńskiej na Powązkach Wojskowych w Warszawie środowisko

Fot. P. Życieński

²⁴ Notatka Sekretarza KW PZPR w Województwie Białkopodlaskim Czesława Staszczaka z 3 XI 1980 r., [w:] D. Magier, *Lata 1980–1981 w Województwie Białkopodlaskim. Wybór tekstów KW PZPR*, b.m.w. 2006, s. 71.

²⁵ Rafał Leśkiewicz, *SB i Prokuratura wobec poznańskiej „Solidarności”*, [w:] *Kronika Miasta Poznania*, Poznań 2005 r., nr 4: *Nasza Piękna „Solidarność”*, s. 172–174.

²⁶ AIPN Po 04/3439. Sprawy połączone w jedną o sygn. Ds. 39/8. Do akt „esbeckich” tej sprawy nie udało się dotąd dotrzeć.

²⁷ *Relacja Stanisława Plewaki dla autora*, Warszawa, 26 XII 2008 r.

²⁸ Materiały z konferencji „WZZ Wybrzeża (1970–1980)”, Gdańsk, 9–10 X 2003 r. Zob. www.ipn.gov.pl.

ks. Karłowicza i Melaka organizowało 13 kwietnia i 11 listopada uroczystości upamiętniające pomordowanych w 1940 r.²⁹ W maju 1981 r. zawiązał się obywatelski komitet, z inicjatywy którego 31 lipca 1981 r. w Dolince Katyńskiej erygowano Krzyż Katyński, następnej nocy ukradziony przez funkcjonariuszy SB. Obywatelski Komitet Budowy Pomnika Ofiar Zbrodni Katyńskiej (przewodniczący Andrzej Szomański) 6 grudnia 1981 r. wmurował na Powązkach akt erekcyjny nowego pomnika (ukradziony w 1984 r. przez milicyjnych „saperów”), którego budowę uniemożliwił wprowadzony 13 grudnia 1981 r. stan wojenny³⁰.

W latach osiemdziesiątych z inicjatywy rodzin pomordowanych, duchownych i opozycjonistów na terenie niektórych parafii rzymskokatolickich upamiętniono ofiary zbrodni, wmurowując tablice, tworząc inskrypcje itp. Między innymi w kościele św. Boromeusza na warszawskich Starych Powązkach

Potajemne wyniesienie pomnika z garażu i wwiezienie śmieciarką na teren Cmentarza Powązkowskiego 31 lipca 1981 r.
Fot. S. Melak

powstało sanktuarium katyńskie, w którym latem 1987 r. proboszcz ks. Stefan Niedzielał umieścił napis „Poległym na Wschodzie”, a przy ołtarzu ustawił obraz Madonna Katyńska³¹. Równocześnie Katyń był tematem Wielkanocnych Grobów Pańskich, np. w 1983 r. w Bazylice św. Brygidy w Gdańsku³². W 1982 r. jedna

²⁹ K. Boruń, *op. cit.*, s. 182. *Relacja Stefana Melaka dla autora*, Warszawa 14 I 2009 r.

³⁰ J. Łojek, *Dzieje Sprawy Katynia*, Białystok 1989, s. 72.

³¹ „Der Spiegel” z 6 VIII 1987 r.

³² *Notatka SB w sprawie wystawionych w kościołach grobów pańskich*, 6 kwietnia 1983, Warszawa, [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 3, lata 1975–1989 r., Poznań–Pelpin 1996, s. 397–398.

ze stacji umiejscowionej pod Turbaczem w Gorcach (nieopodal kaplicy „papiejskiej”) Drogi Krzyżowej poświęcona została – z inicjatywy Czesława Pajerskiego – ofiarom zbrodni katyńskiej, zachowując swój kształt do dnia dzisiejszego³³.

Po wprowadzeniu stanu wojennego

Po wprowadzeniu stanu wojennego i w kolejnych latach reżimu gen. Wojciecha Jaruzelskiego, materiały dotyczące Katynia były traktowane jako wywrotowe i konfiskowane przez aparat bezpieczeństwa, czego skrajnym przykładem było wymienienie wśród materiałów – zakwestionowanych po rozbiciu nieformalnej „grupy osób posiadających broń palną” (Jan Łuczak, Krzysztof Tobiasz, Ireneusz Pawelec, Danuta Deczewska), działającej na przełomie lat 1981 i 1982 w Górze Kalwarii – na równi ze sprawnymi samopałami, „flagi o barwach narodowych z napisem ZA KATYŃ”³⁴.

W latach osiemdziesiątych wiedzę o Katyniu intensywnie popularyzowano podczas prelekcji (w prywatnych domach, kościołach), pielgrzymek (np. sierpniowych na Jasną Górę), w obozach dla internowanych (np. w Białoleśce), obozach harcerskich i w innych okolicznościach. Po wprowadzeniu stanu wojennego Zbrodnia Katyńska była tematem szeregu tekstów w liczącej ponad 3 tys. tytułów prasie drugiego obiegu oraz, obok często rozszerzanych wznowień wcześniejszych broszur (*Katyn, Dzieje Sprawy Katynia*), także nowych publikacji zwartych³⁵. Katyn był też stale obecny w wydawanych po raz pierwszy z takim rozmachem obszernych pracach traktujących o dziejach Polski, np. podręcznikach historii najnowszej Wojciecha Roszkowskiego czy „Kalendarzu Historycznym” Łojka³⁶. Wiosną 1985 r. w czterdziestą piątą rocznicę mordu katyńskiego, podziemna „Poczta Solidarność”, w serii poświęconej historii Polski wydała znaczek o Katyniu, co stanowiło jedną z inicjatyw podziemnych wydawców służących upamiętnieniu ofiar zbrodni. Do końca lat osiemdziesiątych opozycja kontynuowała akcje ulotkowe, np. w 1988 r. w czterdziestą ósmą rocznicę mordu kolportowała ulotkę „Katyn 1940 r.” sygnowaną: G[rupy] O[poru] „Solidarni”, O[ficyna] W[ydawnicza] Rytm³⁷.

Demonstracje

Sprawa Katynia w latach osiemdziesiątych była też wielokrotnie podnoszona podczas organizowanych przez opozycję manifestacji ulicznych oraz w miejscach pamięci narodowej. Od 1982 r. w Dolince Katyńskiej regularnie manifestowano przywiązanie do prawdy. Podczas manifestacji w Warszawie (na ul. Marszałkowskiej) i kilku innych miastach 17 września 1982 r. wznoszono hasła przypominające o Katyniu i kolportowano ulotki³⁸, a na cmentarzu Powązkowskim odprawiono Mszę. Kilka tysięcy osób uczciło 1 sierpnia 1983 r. w Dolince Katyńskiej

³³ A. Siomkajło, *Katyn w pomnikach świata. Katyn monuments around the World*, Warszawa 2002, s. 169. Aktualnie rzeźba, która dzięki specyfice miejsca przetrwała komunizm, jest w fatalnym stanie.

³⁴ Notatka służbowa Kier[ownika] Sekcji Wyd. II w sprawie wyjazdu z towarzyszami z Wyd. III, Wyd. III – I i Wyd. Doch[odzeniowa] Śledczego [Komendy Stołecznej MO] do KMMO w Piasecznie, Warszawa, 03 I 1982, AIPN, MSW II, 0247/1254, s. 1–2.

³⁵ *Katyn. Wybór publicystyki*, Myśl [Warszawa], b.r., s. 189, Archiwum Opozycji, *op.cit.*, s. 285, poz. 1581.

³⁶ A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza historia Polski, część II: 1939–1945*, Warszawa 1983 i kolejne wyd., np. Rada Oświaty Niezależnej przy RKS NSZZ „Solidarność” Dolny Śląsk, Wrocław 1986; L. Jerzewski [J. Łojek], *Kalendarz Historyczny*, Warszawa 1986.

³⁷ Ulotka w zbiorach autora.

³⁸ F. Kadell, *op.cit.*, s. 208

ofiary Katynia, śpiewając pieśni patriotyczne³⁹. Z katedry św. Jana na Starym Mieście 11 listopada 1983 r. w kierunku pl. Zwycięstwa ruszyła kilkutysięczna demonstracja, mająca za cel m.in. uczczenia ofiar zbrodni katyńskiej, którą na wysokości kościoła św. Anny zablokowała milicja, dopuszczając do złożenia kwiatów przy Grobie Nieznanego Żołnierza tylko trzy osoby, m.in. księdza Małkowskiego⁴⁰. W poniedziałek wielkanocny 1985 r. w tym samym miejscu wykonano na ziemi napis: Katyń 1940 – NKWD⁴¹. Kilka tysięcy manifestantów, 1 sierpnia 1985 r., pod transparentem „Prawda zwycięży”, upomniało się o sprawę Katynia⁴². Obok fałszującego historię, wystawionego przez władze w 1985 r. pomnika na Powązkach, ktoś umieścił 1 sierpnia 1987 r. tabliczkę z napisem o ofiarach „sowieckiego mordu”⁴³. Kolejna manifestacja opozycji w sprawie katyńskiej miała miejsce w rocznicę Powstania Warszawskiego 1 sierpnia 1988 r., kiedy na pomniku pojawiła się flaga z napisem „Żądamy Prawdy – Katyń 1940 r.”⁴⁴ Po raz pierwszy w peerelu, 1 maja 1989 r., bez groźby interwencji milicji lub SB – pod transparentem „Prawda jest nieśmiertelna. Katyń 1940” demonstrowano na warszawskiej Starówce⁴⁵.

Podobne manifestacje miały miejsce w głównych ośrodkach opozycji: Gdańsku, Krakowie, Wrocławiu, a także w wielu mniejszych miastach Polski.

Po demonstracji w Tarnowie, 14 kwietnia 1985 r., grupa 80–100 osób (m.in. Ryszard Strach, Waław Niemirski, Andrzej Kaczor, Stefan Jurczak) ruszyła spod kościoła Filipinów; o 13.15 przed Grobem Nieznanego Żołnierza trzy osoby (Alina Szymiczek, Jan Gomoła i Andrzej Fenrych) złożyły kwiaty, czcząc pamięć pomordowanych w Katyniu⁴⁶. Cała trójka stanęła przed kolegium ds. wykroczeń w Tarnowie, które (po odroczeniu rozprawy 26 czerwca) 30 lipca 1985 r. wydało orzeczenie o ich „winie”⁴⁷. Rozprawa odwoławcza odbyła się 6 listopada 1985 r. Fenrychowi okazano ulotkę „katyńską”, o której ten stwierdził, że „nic nie wie” poza tym, iż była okazana w I instancji i dodał: „Ojciec mój zginął w Katyniu”, konsekwentnie broniąc decyzji uczczenia ofiar zbrodni. Podczas dokończenia rozprawy odwoławczej 26 listopada kolegium II instancji uchyliło orzeczenie kolegium I instancji i uznając go winnym orzekło karę grzywny w wysokości 5 tys. zł⁴⁸. Jeden ze składających kwiaty – Gomoła (którego wcześniej również uznano za winnego, ale ze względu na „zasługi w walce o niepodległość” odstąpiono od wymierzenia kary) – 6 listopada 1985 r., podczas kolegium odwoławczego, gdy po raz kolejny pryncypialnie odrzucał haniebne zarzuty, nagle upadł (prawdopodobnie doznał zawału) i nie odzyskawszy przytomności, zmarł dzień później⁴⁹.

³⁹ „Die Welt” z 3 VIII 1983.

⁴⁰ *Relacja Stefana Melaka dla autora z dnia*, Warszawa 14 I 2009 r.

⁴¹ F. Kadell, *op.cit.*, s. 211.

⁴² *Ibidem*, s. 214.

⁴³ *Ibidem*, s. 217.

⁴⁴ „Die Welt”, 30 VII 1988.

⁴⁵ Zob. fotografia Jolanty Wilkońskiej (org. w zbiorach Ośrodka Karta) reprodukowana w katalogu wystawy „Zagłada Polskich elit. Akcja AB – Katyń”, Warszawa 2006, s. 87.

⁴⁶ AIPN Kr 13/654, Akta sprawy o wykroczenie Andrzeja Fenrycha z artykułu 50 KW. Protokół przesłuchania świadka ppor. Stanisława Wójcika 18 kwietnia 1985 r. w Tarnowie, s. 5–6.

⁴⁷ *Ibidem*, Orzeczenie Kolegium ds. Wykroczeń, s. 22. Kolegium orzekło winę, ale odstąpiło od wymierzenia kary, zgodnie z art. 39 par. 1 KW. Por. AIPN Kr 13/653, Szymiczek Alina osk. z art. 50 KW o nieopuszczenie zbiegowiska przy Grobie Nieznanego Żołnierza 1985–1986.

⁴⁸ AIPN Kr 13/654, Protokół rozprawy kolegium II instancji, s. 35–36; Orzeczenie kolegium II instancji, s. 39.

⁴⁹ AIPN Kr 13/651, Gomoła Jan. Akta sprawy o wykroczenie z artykułu 50 KW, s. ostatnia.

Zwycięstwo mimo przeciwności

W latach osiemdziesiątych – równoległe do działań cenzury i represji prokuratorsko-sądowych – SB prowadziła wiele działań operacyjnych skierowanych przeciw „katyńskiej” aktywności opozycji, czego spektakularnym świadectwem było prowadzenie w latach 1981–1984 sprawy operacyjnego rozpracowania „Katyń”⁵⁰. Całokształt, zmierzający do ukrywania prawdy o Katyniu, działań SB i szerzej, władzy PRL, stanowił nieodłączny cień walki opozycji w sprawie katyńskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Działania na rzecz ujawniania prawdy o Zbrodni Katyńskiej i na rzecz podtrzymania kłamstwa katyńskiego muszą być rozpatrywane we wzajemnym powiązaniu.

Od września 1988 r. powstawały nierejestrowane stowarzyszenia Rodzin Katyńskich, m.in. w Warszawie, pod egidą ks. Stefana Niedzielaka – zamordowanego w niewyjaśnionych dotąd okolicznościach w nocy z 20 na 21 stycznia 1989 r., niewykluczone, że w związku z jego „katyńską” aktywnością⁵¹. Wiosną 1989 r., w oficjalnych enuncjacjach, władze peerele dopuściły możliwość popełnienia zbrodni przez stalinowskie NKWD; równocześnie jednak w tym roku w wydanej po raz pierwszy oficjalnie książce Łojka *Dzieje Sprawy Katynia* (ukazała się na rynku księgarskim we wrześniu) cenzura dokonała ingerencji. Poczynając od drugiej połowy 1989 r. – w wyniku zmian politycznych – na temat Katynia można było już pisać bez żadnych ograniczeń, co zaowocowało ukazaniem się na przełomie roku wielu publikacji prezentujących prawdziwy obraz sprawy katyńskiej. We wrześniu 1989 r. Rodziny Katyńskie podjęły legalną działalność, a w październiku 1989 r. powołany został Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej⁵². W 1990 r. w ZSRS uznano odpowiedzialność NKWD za zbrodnię na polskich jeńcach i rozpoczęto proces ujawniania dokumentów zbrodni.

Walka zorganizowanej opozycji oraz wielu zwykłych ludzi, wiernych prawdzie o Katyniu, została uwieńczona sukcesem. I choć zwycięstwo okazało się niepełne, gdyż dzieje fałszu towarzyszące sprawie katyńskiej mają dziś swój dalszy ciąg, a jego odniesienie było możliwe dzięki złożonemu zespołowi wypadków skutkujących kryzysem całego bloku sowieckiego, to rola wszystkich niosących świadectwo Prawdy w okresie rządów kłamstwa jest nie do przecenienia.

Fot. P. Życieński

⁵⁰ AIPN BU 0256/4, SOR krypt. „Katyń”, 1981–1984.

⁵¹ Por. P. Łysakowski, *Ostatnia Ofiara Katynia? Ksiądz Stefan Niedzielak*, [w:] „Rzeczypospolita” z 20 I 2009 r. Dodatek specjalny *Zabić księdza*, s. 4–5.

⁵² Komunikat o powstaniu NKHBZK, X 1989 r., podpisała sekretarz Bożena Łojek, faksymile, [w:] *Zbrodnia Katyńska w oczach współczesnych Rosjan*, „Zeszyty Katyńskie” 2007, nr 22, s. 195.

PIERESTROJKA – DROGA DO DEMOKRACJI CZY PLAN „»ODWILŻY« BIS”?

Mieczysław Jastrun – w latach 1945–1957 reżimowy poeta, a później dysydent dopominający się o wolność słowa – pisał: „Pozór, powtarzany bezustannie nabiera w końcu znamion oczywistości. Aby to się stało, powtarzany musi być ciągle tak, aby sens jego zagubił się w ostatecznym wyniku”¹. Takim pozorem, który na stałe zagościł w umysłach, jest przekonanie o udziale „reformatorskich” kół z partii komunistycznych w drodze do niepodległości.

I. PIERESTROJKA W IMPERIUM WEWNĘTRZNYM

Gdy w marcu 1985 r. władzę w ZSRS obejmował Michaił Gorbaczow – namaszczony na następcę przez poprzedniego sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, Jurija Andropowa – sowieckie imperium stało na granicy gospodarczego bankructwa. Jego konsekwencją mogła stać się utrata przez komunistów kontroli nad sytuacją. Oczywistością było także wówczas, że ZSRS przegrał wyścig zbrojeń z USA.

Literatura na temat „upadku ZSRS” jest dość obszerna, a jej lektura pozwala jednoznacznie stwierdzić, jakie były prawdziwe cele „manewru Gorbaczowa”². Sekretarz generalny KC KPZS zdecydował się na podjęcie działań, które miały pozwolić na zachowanie przez komunistów pełni władzy. Część z nich ukierunkowano na „imperium wewnętrzne”, czyli ZSRS, a część na „imperium zewnętrzne”, czyli sowieckie kraje satelickie, jeszcze inne na państwa Zachodu. Taka była geneza *pierestrojki* – która w kolejnych latach została zmitologizowana i w tej mitycznej formie przetrwała w pamięci społecznej.

W założeniu *pierestrojka* miała być powrotem do „norm leninowskich”, czyli „nowym otwarciem” niezbędnym dla utrzymania przez komunistów władzy. Zgodnie z leninowską zasadą mówiącą, że najważniejsze są kadry, Gorbaczow przystąpił do wymiany aparatu partyjnego. Z jednej strony chodziło o zapewnienie sobie wdzięczności awansowanych aparatczyków (zyskujących tym samym określone w systemie nomenklaturowym przywileje), z drugiej jednak – o otoczenie się ludźmi gotowymi do realizacji planowanej operacji

¹ M. Jastrun, *Z pamiętnika pisarza*, „Przegląd Polityczny” 2001, nr 52/53, s. 94.

² Zob. np. A. Besançon, *Świadek wieku*, red. F. Mechmes, Warszawa 2006; J. Darski, *Rok 1989: Jesień Narodów czy KGB*, „Frona” 2001, nr 23/24; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998; M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988; J. Gorzkowski, W. Morawski, *Jesień narodów*, Warszawa 1991; *Historia polityczna świata XX wieku. 1945–2000*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004; W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001; J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992; R. Szporluk, *Imperium, komunizm i narody*, red. A. Nowak, Kraków 2003.